

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Hjalmar Huitfeldt

Sak varom förlikning är tillåten?

Inslag av tvingande civilrätt i dispositiva tvistemål

LAGF03 Rättsvetenskaplig uppsats

Kandidatuppsats på juristprogrammet

15 högskolepoäng

Handledare: Sandra Ahrén

Termin: VT23

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	2
FÖRKORTNINGAR	3
1 INLEDNING	4
1.1 Bakgrund.....	4
1.2 Syfte och frågeställning.....	5
1.3 Avgränsningar	5
1.4 Metod, material och perspektiv.....	6
1.5 Forskningsläge.....	7
1.6 Disposition	7
2 PROCESSRÄTTSLIGA GRUNDPRINCIPER	9
2.1 Den kontradiktoriska tvistemålsrättegången	9
2.2 Officialprincipen	9
2.3 Dispositionsprincipen.....	11
3 CIVILRÄTTSLIG DISPOSITIVITET	13
3.1 Allmänt om dispositiva regler	13
3.2 Varför indispositivitet?	13
3.3 Partiell indispositivitet	15
3.4 EU-rättens inflytande	16
4 PROCESSRÄTTSLIG DISPOSITIVITET	17
4.1 Allmänt om dispositiva tvistemål	17
4.2 Parternas roll i den dispositiva processen	19
4.2.1 Åberopsbördan	19
4.3 Domstolens dömande verksamhet.....	19
4.3.1 Allmänt.....	19
4.3.2 Officialplikten.....	20
4.3.3 EU-rättens inflytande	21
4.4 Domstolens processledande verksamhet	23

4.4.1	Materiell processledning	23
5	ANALYS	26
5.1	Allmänt	26
5.1.1	Huvudregeln.....	26
5.1.2	Skyddssyftet.....	26
5.1.3	Tvingande verkans omfattning.....	27
5.1.4	EU-rättens påverkan.....	28
5.1.5	Materiell processledning som alternativ	29
	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	31
	RÄTTSFALLSFÖRTECKNING	33

Summary

The relationship between the principle of disposition and the ex officio inquiry principle reflects the fundamental balance between the influence of the parties and the court in Swedish civil proceedings. The principles restrict and are limited by each other to varying extent depending on the nature of the individual case.

The principle of disposition regulates the influence of the parties on the process and generally means that the court is bound by the parties' claims and the invocation of legal facts and evidence. The ex officio inquiry principle regulates the court's influence on the process and the court's ability to intervene ex officio in the proceedings.

Freedom of contract constitutes the starting point in civil law, but mandatory protective legislation, primarily motivated by considerations of public interest and care for the weaker party, restricts this freedom. Mandatory protective legislation can be partially or strictly indispositive in time and scope.

The paper investigates the extent to which the ex officio inquiry principle applies in disputes that involve elements of mandatory civil law. The study shows that the scope varies depending on the purpose of the regulation and whether the mandatory nature of civil law is strict or partial.

The conclusion is that in dispositive disputes, mandatory civil law established to protect third parties or public interests should be considered ex officio by the court. Mandatory substantive law that only protects one party or is preclusive in nature should not normally be considered. However, the requirements of EU law for the effective application of substantive EU law may expand the court's obligation to ex officio consider mandatory civil law, primarily when it aims to protect a weaker party. Furthermore, the court should generally exercise substantive case management to a greater extent when the case involves civil law established for the benefit of the weaker party.

Sammanfattning

Dispositionsprincipens förhållande till officialprincipen speglar den grundläggande balansen mellan parternas och domstolens inflytande på civilprocessen. Principerna begränsar och begränsas av varandra i varierande utsträckning beroende på det enskilda målets beskaffenhet.

Dispositionsprincipen reglerar parternas inflytande över processen och innebär som utgångspunkt att domstolen är bunden av parternas yrkanden och åberopanden av rättsfakta och bevisning. Officialprincipen reglerar domstolens inflytande över processen och domstolens möjlighet att intervensera ex officio i processen.

Avtalsfrihet utgör utgångspunkten inom civilrätten, men tvingande skyddslagstiftning som i huvudsak motiveras av hänsyn till allmänna intressen och omsorg om svagare part inskränker den. Den tvingande skyddslagstiftningen kan vara partiellt eller strikt indispositiv i tid och rum.

Uppsatsen utreder hur långt officialprincipen sträcker sig i dispositiva tvister som innefattar inslag av tvingande civilrätt. Undersökningen visar att omfattningen varierar beroende på i vilket skyddssyfte regleringen är uppställd och huruvida den civilrättsliga indispositiviteten är strikt eller partiell.

Slutsatsen är att i dispositiva tvistemål ska tvingande civilrätt uppställd till skydd för tredje man eller allmänna intressen beaktas ex officio av domstolen. Tvingande materiell rätt som endast skyddar en part eller är förhandstvingande ska normalt inte beaktas. Däremot kan EU-rättens krav på ett effektivt genomslag för materiell EU-rätt utvidga rättens skyldighet att ex officio uppmärksamma tvingande civilrätt, i huvudsak om den avser skydda en svagare part. Dessutom bör domstolen i regel utöva materiell processledning i större utsträckning då målet aktualiserar tvingande civilrätt uppställd till förmån för svagare part.

Förkortningar

AvtL	Avtalslagen (1915:218)
EU	Europeiska unionen
JB	Jordabalk (1970:994)
KL	Konkurrenslagen (2008:579)
EUD	Europeiska unionens domstol
FEU	Fördraget om Europeiska unionen
NJA	Nytt Juridiskt Arkiv
Prop.	Proposition
RB	Rättegångsbalk (1942:740)

1 Inledning

1.1 Bakgrund

Avtalet utgör en hörnsten i den mänskliga samlevnaden i samförstånd. Avtalsfrihetens vidsträckthet spelar en avgörande roll för medborgarnas handlingsutrymme, och aktualiserar grundläggande frågor om vidden av den statliga interveneringen i enskildas privata rättsangelägenheter. Avtalsfriheten är således inte oinskränkt. Lagstiftaren uppställer ett antal begränsningar i avtalsfriheten som i olika utsträckning kan sägas motiveras av intresset att hindra enskilda från att handla ofrivilligt, oinformerat eller irrationellt på ett sätt som antas strida mot deras intressen.¹ Dessutom gör sig sociala hänsyn och omsorg om svagare parter gällande på det civilrättsliga området idag på ett sätt som tidigare varit främmande.²

På det civilrättsliga planet är det emellertid givetvis möjligt för parterna att frivilligt och i samförstånd överträda vilken tvingande civilrättslig reglering som helst; det är därvid först i domstol som avtalets giltighet kan bli föremål för prövning. En viktig distinktion utgör således avtalsparternas möjligheter att förfoga över det civilrättsliga avtalsinnehållet och över en, i ett senare led, potentiell civilprocessuell tvist.

Medan den svenska processlagstiftningen visserligen tillerkänner parterna en långtgående bestämmanderätt över processen, i enlighet med den så kallade dispositionsprincipen, inskränks den i vissa väsentliga avseenden beroende på målets processrättsliga status som dispositivt eller indispositivt. I de indispositiva målen gör sig domstolens officialplikt regelmässigt gällande i sådan utsträckning att företagandet av vissa processhandlingar ex officio förutsätts. Ett måls processuella status sammanfaller däremot inte fullt ut med den civilrättsliga reglering som processen vilar på.³ Det innebär att mål som i och för sig är dispositiva kan aktualisera inslag av tvingande civilrätt.

---

¹ Se Svensson (2012) s. 408 f.

² Se Flodgren (2016) s. 30.

³ Se Westberg (2021) s. 95.

Förevarande uppsats gör anspråk på att utreda det glappet mellan civilrätten och civilprocessrätten, eller tvärtom, det utrymme där de två rättsdisciplinerna möts. För den oinvidde kan uppsatsämnet möjligen framstå som en aning kryptiskt, eller till och med sökt. Det aktualiserar emellertid även mer allmängiltiga frågor, nämligen i vilken utsträckning rättsordningen får, bör och ska intervensera i enskildas privata rättsangelägenheter. Ökande inslag av tvingande skyddslagstiftning till förmån för svagare part⁴ och omfattande EU-rättsliga harmoniseringsreformer på området⁵ ger dessutom även frågan en i allra högsta grad praktisk betydelse.

1.2 Syfte och frågeställning

Syftet med uppsatsen är att utreda i vilken utsträckning omständigheter som kan aktualisera tillämpning av tvingande civilrättsliga regler inom ramen för dispositiva tvister inverkar på domstolens skyldighet, respektive möjlighet, till handlande ex officio. För att fullgöra syftet med uppsatsen besvaras följande frågeställning:

- Hur förhåller sig dispositionsprincipen till officialprincipen i dispositiva tvistemål som aktualiserar tillämpning av tvingande civilrättsliga regler?

1.3 Avgränsningar

Uppsatsen ämnar utreda den tvingande civilrättens inflytande över domstolens verksamhet i de dispositiva tvistemålen. Det innebär av uppenbara skäl att rent indispositiva mål inte behandlas annat än som jämförelseobjekt, och i viss utsträckning som utgångspunkt för implikationerna av att en tvingande civilrättslig regel tillmäts processuell verkan. Även om en jämförelse med tvingande civilrätts verkan inom ramen för privata tvistlösningsformer möjligen hade tjänat ett syfte, lämnar förevarande framställning inte utrymme att

---

⁴ Se Flodgren (2016) s. 30.

⁵ Ibid. s. 34.

undersöka den saken, utan är begränsad till det statliga tvistlösningsförfarandet i allmän domstol. Domstolens förliknings- respektive utredningsverksamhet berörs endast kort i syfte att ge en större förståelse för officialprincipens omfattning, och behandlas således inte mer ingående. Till sist ska nämnas att uppsatsen i synnerhet har en teoretisk framtoning. Uppsatsen gör således inte anspråk på att heltäckande utreda innehållet i den tvingande civilrätten, och dess förhållande till civilprocessen. De exempel på tvingande rätt som har hämtats från förmögenhetsrätten används i illustrerande syfte.

1.4 Metod, material och perspektiv

Arbetet med uppsatsen har genomförts i enlighet med den rättsdogmatiska metoden. Allmänt accepterade rättskällor på det civilrättsliga, respektive civilprocessuella, området har studerats och bearbetats för att utforska gränslandet mellan de två rättsdisciplinerna i enlighet med vad uppsatsämnet kräver.⁶

De rättskällor som har använts i arbetet är dels lagtext, förarbeten och rättspraxis, men på grund av bristen på vägledning och auktoritativa ställningstaganden däri, har i synnerhet den rättsdogmatiskt orienterade litteraturen använts för att söka utreda rättsläget. Detta kan visserligen ifrågasättas och rent av kritiseras⁷, men uppsatsens tämligen teoretiska karaktär får anses motivera ett sådant angreppssätt. Det material som har använts synes dessutom ge uttryck för en i stora drag samstämmig rättsuppfattning.

Uppsatsen är baserad på ett vederhäftigt material som har publicerats av framstående jurister på området. Peter Westbergs ”Civilrättskipning 1” och Per Olof Ekelöfs rättegångsserie har varit centrala källor för de civilprocessuella avsnitten. För de civilrättsliga delarna har Ola Svenssons monografi ”Avtalsfrihet och rättvisa – En rättsfilosofisk studie” hjälpt till att identifiera grundsystematiken. Materialet underbyggs dessutom av samtidsrelevant forskning

---

⁶ Se Kleineman (2018) s. 21.

⁷ Ibid. s. 28.

i juridiska tidskrifter. För detaljfrågor som har varit tätt knutna till ämnesvalet har Robert Bomans klassiska avhandling från 1964 varit behjälplig.

För att utreda den centrala problemställningen för uppsatsen har samtliga ovan nämnda rättskällor fått samspela, men även kontrasteras mot varandra. Därvid har utredningen av gällande rätt företagits så att ett civilrättsligt fundament har abstraherats för att därefter ”översättas” och tillämpas inom den civilprocessuella sfären, om än fortfarande med en teoretiskt rättsskildrande ansats.⁸

Undersökningen har i detta fall förutsatt ett kritiskt granskande förhållningsätt. Genom att den materiella tvingande rätten har studerats utifrån den processuella rättens ramverk har ”översättningen” behövt prövas med försiktighet. Inte minst har rättslägets tvetydighet på vissa punkter inneburit att konflikterande uppfattningar i doktrin har behövt ifrågasättas och testas, varigenom ett kritiskt perspektiv har behövt anläggas.

1.5 Forskningsläge

Per Olof Ekelöfs bidrag till det processrättsliga studiet kan givetvis inte underskattas och hans forskning är än idag flitigt reciterad. Hans arbete har även för förevarande framställning kommit väl till pass. Hans lärling Robert Boman har vidare utvecklat förståelsen för åberopsbördan och dess förhållande till domstolens roll. Peter Westberg får sägas ha moderniserat förståelsen för processrätten, och inte minst domstolens intervenerande roll i processen. Den samtidsrelaterade forskning som har utövat störst inflytande över denna uppsats är huvudsakligen den akademiska diskussionen om den materiella EU-rättens inflytande på den nationella processrätten.⁹

1.6 Disposition

---

⁸ Ibid. s. 26.

⁹ Jfr Sunnqvist (2010) s. 167 f.; Bernitz (2019) s. 692.

I avsnitt 2 presenteras de processrättsliga grundprinciperna som utgör undersökningens fundamentala utgångspunkter. Avsnitt 3 redogör för de civilrättsliga reglernas dispositivitet respektive tvingande verkan och de omständigheter som omgärdar detta. Avsnitt 4 sammanväver avsnitt 2 och 3 och ger dem praktisk mening. Det utgör undersökningens huvudsakliga del. Uppsatsens frågeställningar besvaras i avsnitt 5 genom en analys av undersökningen. Av pedagogiska skäl är även analysen uppdelad i underrubriker.

2 Processrättsliga grundprinciper

2.1 Den kontradiktoriska tvistemålsrättegången

Idén om rättegångsförfarandet som kontradiktoriskt utgör en grundbult i den moderna tvistemålsprocessen. Förhandlingsprincipen reglerar parternas roll i, och inflytande på, processen och bygger på att parterna som rättegångens huvudaktörer själva driver processen i något som liknar en förhandling parterna sinsemellan,¹⁰ men alltjämt i syfte att övertyga den opartiske domaren att ansluta sig till deras respektive ståndpunkter.¹¹ Förhandlingsprincipen tillskapar således en frihet för parterna att sköta sin processföring fritt.¹² Som ett utflöde ur förhandlingsprincipen verkar dispositionsprincipen, vars huvuddrag är att parterna själva även disponerar över tvisten, och att rätten således, endast på yrkande av part, ska eller får företa en viss processhandling.¹³ Tanken med det kontradiktoriska förfarandet är att enskilda bäst sköter sina privata rättsangelägenheter och så långt möjligt utan statlig inblandning. Mot dispositionsprincipen balanserar officialprincipen som reglerar domstolens roll i, och inflytande på, processen. Principerna begränsar och begränsas av varandra och styr i allt väsentligt processens gång.¹⁴

2.2 Officialprincipen

Officialprincipen reglerar domarens verksamhet i processen, och således även i vilken utsträckning rätten får eller ska utöva eget inflytande över processen, *ex officio*.¹⁵

---

¹⁰ Se Westberg (2021) s. 140.

¹¹ Ibid. s. 137.

¹² Ibid. s. 148.

¹³ Se Ekelöf och Edelstam (2002) s. 58 f.

¹⁴ Se Westberg (2021) s. 139 f.

¹⁵ Se Ekelöf och Edelstam (2002) s. 69.

Till domstolens kärnuppgifter hör givetvis i första hand den dömande verksamheten: att lösa den konflikt som dragits inför domstolen. Därutöver tillkommer huvudsakligen tre sådana ytterligare uppgifter: den processledande verksamheten, förlikningsverksamheten och utredningsverksamheten.¹⁶

Den processledande verksamheten är av dels formell, dels materiell karaktär. Den formella processledningsverksamheten består i att domstolen har en skyldighet att vaka över processen och tillförsäkra att spelreglerna följs.¹⁷ Den materiella processledningsverksamheten består i ett ansvar för domstolen att tillförsäkra att innehållet i parts talan och tvistefrågorna är klarlagda i sådan utsträckning att målet kan företas till avgörande.¹⁸ Förlikningsverksamheten består i att rätten aktivt har att verka för att parterna förlikas eller annars uppnår en samförståndslösning.¹⁹ Domstolens utredningsansvar kännetecknas av en skyldighet att i vissa fall utreda andra omständigheter än de som åberopats av part, och att i vissa fall komplettera processmaterialet genom att ex officio inhämta ytterligare utredning.²⁰

Avgörande för räckvidden av domstolens inblandning avseende alla kärnuppgifter är i vilken utsträckning officialplikten gör sig gällande. Officialplikten utgör en skyldighet för domstolen att handla ex officio, och alltså företa processhandling utan att det sker på yrkande av part. Dess utsträckning är helt beroende av målets karaktär och plikten motiveras av att samhället anser sig böra skydda någon av parterna, tredje man eller allmänna samhällsintressen. Officialplikten har därvid ett starkt samband med den materiella rätten, och utgör naturligtvis en viktig begränsning av parternas dispositionsfrihet.²¹

---

¹⁶ Se Westberg (2021) s. 157 f.

¹⁷ Ibid. s. 157 f.

¹⁸ Ibid. s. 353 f.

¹⁹ Ibid. s. 158; Se 42 kap. 17 § RB.

²⁰ Se Westberg (2021) s. 158; 35 kap. 6 § st. 1 RB.

²¹ Se Fitger m.fl. (2022) under fjärde avd. Om rättegången i underrätt. I. Om rättegången i tvistemål.

Vidare innebär givetvis parternas dispositionsfrihet en korresponderande skyldighet för domstolen att avhålla sig från sådan verksamhet som ankommer på parterna i enlighet med dispositionsfriheten.²² Som utgångspunkt får således domaren i regel döma över tvisten endast så som parterna har beskrivit den för domstolen, och inte heller grunda sin dom på andra yrkanden, omständigheter eller bevis än de som har åberopats av part i behörig ordning. Att efter eget behag omformulera tvisteföremålet inkräktar på förhandlings- och dispositionsprinciperna. Det beslutsunderlag som parterna för fram under själva rättegången markerar den yttre ramen för domarens rättskipande uppgift.²³

Inom ramen för den dömande verksamheten ska tilläggas att domstolen besitter två friheter. Dels är domaren, enligt principen om *jura novit curia*, fri att själv subsumera åberopade rättsfakta under en rättsregel, oavsett om rättsregeln åberopats av parterna eller ej (rättstillämpningsfakta). Dessutom råder principen om fri bevisvärdering, som ger rätten frihet att själv bedöma vad ett visst bevis styrker, och hur stark bevisningen är, oavsett vilka bevisfakta som därvidlag har åberopats av part.²⁴

2.3 Dispositionsprincipen

Dispositionsprincipens kärna är att parterna själva disponerar över tvisten, och att rätten således, endast på yrkande av part, ska eller får företa en viss processhandling.²⁵

Dispositionsprincipen implicerar således en förfoganderätt för parterna över själva tvisten och ramen för processen. Denna rätt åtföljs av den korresponderande plikten för rätten att inte överträda parternas förfoganderätt som nämnts i avsnitt 2.2.

---

²² Se Westberg (2021) s. 140 f.

²³ Ibid. s. 159 f.

²⁴ Ibid. s. 160; Se 35 kap. 1 § st. 1 RB.

²⁵ Ekelöf och Edelstam (2002) s. 58 f.

Dispositionsprincipen kommer huvudsakligen till uttryck genom 17 kap. 3 § rättegångsbalken (RB), vari stadgas att “Dom må ej givas över annat eller mera, än vad part i behörig ordning yrkat. Är saken sådan att förlikning därom är tillåten, må dom ej grundas å omständighet, som icke av part åberopats till grund för hans talan”. Parterna kan således i allmänhet staka ut ramen för processen genom sina yrkanden, och i dispositiva tvistemål dessutom binda domstolen vid dess avgörande av de rättsfakta som åberopas av parterna till grund för talan.²⁶

Av det ovan nämnda följer att parterna i tämligen hög utsträckning som utgångspunkt kan bestämma ramen för processen. Exempelvis är parts erkännande av en omständighet bindande för domstolen (35 kap. 3 § RB) och svarandens medgivande innebär per se att kärandens talan bifalls (42 kap. 18 § RB). Parterna kan dessutom träffa förlikningar som verkar bindande för domstolen (17 kap. 6 § RB) och parts utevaro kan leda till att målet avgörs genom tredskodom (44 kap. 4 § RB). Domstolen får i regel heller inte inhämta bevisning annat än på parts yrkande (35 kap. 6 § RB).²⁷

---

²⁶ Westberg (2021) s. 150 f.

²⁷ Ekelöf och Edelstam (2002) s. 58 f.

3 Civilrättslig dispositivitet

3.1 Allmänt om dispositiva regler

Även om begreppet dispositiv regel kan tillskrivas mer än en innebörd anses den vanliga innebörden vara en sådan regel som genom avtal kan åsidosättas till förmån för annan reglering. Det innebär att två eller flera rättssubjekt, vars rättsförhållande annars skulle aktualisera tillämpningen av vissa regler, istället försätts i ett annat rättsläge än som följer av den dispositiva regleringen. Motsatsvis följer att en indispositiv regel är en sådan regel som inte på nyssnämnda vis kan sättas ur spel genom avtal eller på annat sätt.²⁸

Det ska erinras om att såväl civil- som processrättsliga regler kan vara dispositiva. Ett antal processuella regler i RB kan åsidosättas genom avtal och därmed klassificeras som dispositiva processregler. Som exempel härpå kan ett prorogationsavtal sätta den dispositiva regleringen om laga domstol i 10 kap. 1 § RB ur spel, vilket framgår av 10 kap. 16 § RB.²⁹ Dessa reglers dispositiva karaktär ska inte heller förväxlas med de bestämmelser som ger uttryck för parternas *dispositiva förfoganderätt över tvisten*, såsom parternas möjlighet att binda domstolen av rättsfakta enligt 17 kap. 3 § RB, som istället är sammanbunden med dispositionsprincipen.³⁰ Förevarande avsnitt beskriver de civilrättsliga reglernas dispositivitet.

3.2 Varför indispositivitet?

Avtalsfriheten är en fundamental hörnsten i den svenska civilrätten. Idén om avtalsfrihet växte fram under 1700- och 1800-talen i den liberala ideologins tecken.³¹ (Legal) avtalsfrihet kännetecknas av en frihet för enskilda att ingå avtal, eller tvärtom att avstå därifrån, att välja vem man vill träffa avtal med och att själv utforma avtalsinnehållet.³²

---

²⁸ Se Larsson (1980) s. 588 f.

²⁹ Ibid. s. 590 f.

³⁰ Ibid. s. 593 f.

³¹ Se Svensson (2012) s. 19.

³² Ibid s. 40.

I samband med 1900-talets socialliberala ideströmningar ifrågasattes emellertid idén om den ohämmade avtalsfriheten och krav på skydd för svagare avtalsparter såsom konsumenter och arbetstagare växte fram.³³

Av hänsyn till intresset att starkare parter inte genom sin maktposition ska kunna utnyttja den svagare partens underlägsna ställning har därför ett tämligen omfattande regelverk med tvingande skyddslagstiftning till förmån för svagare part utvecklats. I synnerhet på konsumenträttens område har, på grund av det ojämbördiga styrkeförhållande som anses råda, flera lagar som innehåller tvingande bestämmelser till förmån för konsument antagits i syfte att skapa balans. Som exempel härpå omfattas konsumenter som av en näringsidkare köper lösa saker, ingår avtal om vissa tjänster eller tar upp kreditlån av tvingande skyddslagstiftning i konsumentköplagen (1990:932) konsumenttjänstlagen (1985:716) och konsumentkreditlagen (2010:1846).³⁴

Utöver behovet av skyddslagstiftning för svagare parter i deras rättsangelägenheter har ett antal andra skyddsintressen ansetts motivera begränsningar av avtalsfriheten genom tvingande lagstiftning. Det rör sig om skydd för allmänna eller samhällseliga intressen, och skydd för tredje mans rättssfär som parterna i det enskilda avtalsförhållandet inte anses kunna disponera över.³⁵ Tvingande lagstiftning som begränsar avtalsfriheten och som har motiverats av hänsyn till skyddet av allmänna intressen och tredje mans rättssfär utgör exempelvis formkraven vid fastighetsköp i 4 kap. 1 § JB³⁶, såväl som förbudet mot konkurrensbegränsningsklausuler enligt 2 kap. 1 § KL.³⁷

Dessutom har lagstiftaren i viss utsträckning begränsat enskildas handlingsfrihet av hänsyn till intresset att hindra enskilda från att handla på ett sätt som antas strida mot deras intressen. Det handlar härvid om en önskan att förhindra att enskilda handlar på ett ofrivilligt, oinformerat eller irrationellt

---

³³ Ibid. s. 19.

³⁴ Se Arvidsson m.fl. (2020) s. 275 f.

³⁵ Se Andersson (1999) p. 3.1.

³⁶ Se Beckman m.fl. (2019) under 4 kap. Köp, byte och gåva; Ekelöf och Edelstam (2002) s. 65.

³⁷ Se Prop. 2007/08:135 s. 67.

sätt.³⁸ Exempelvis skyddas enskilda, som alltså inte intar en underlägsen position, i förhållande till varandra, av tvingande skyddslagstiftning i avtalslagens (1915:218) (AvtL) 3 kap. genom att avtal som ingåtts genom bland annat tvång, svek eller ocker anses civilrättsligt ogiltiga.³⁹

3.3 Partiell indispositivitet

Utöver att tvingande skyddslagstiftning är uppställd i olika syften, begränsas indispositiviteten i flera hänseenden i tid och rum, så kallad partiell indispositivitet.⁴⁰ Indispositiviteten kan vara begränsad i "rum" genom att tvingande lagstiftning är uppställd till förmån för ett visst skyddsobjekt, som exempelvis är fallet med den tvingande regleringen till skydd för svagare part. Det innebär att reglernas tvingande verkan i det avseendet endast är verksam åt ett håll. Det medför dessutom att den tvingande skyddslagstiftningen till förmån för exempelvis konsumenter *kan avtalas bort*, om det sker till förmån för konsumenten och således innebär *bättre* villkor för denne än vad som följer av de tvingande reglerna.⁴¹ Det innebär emellertid inte att konsumenten kan avtala bort tvingande skyddslagstiftning i utbyte mot kompensation vad gäller exempelvis pris.⁴²

Den tvingande verkan kan dessutom vara begränsad i tid, vilket innebär att en regel är tvingande fram till en viss tidpunkt, eller till då någon annan särskild omständighet inträffar.⁴³ Så är i allmänhet också fallet med den tvingande skyddslagstiftningen till förmån för svagare part. En konsument kan exempelvis med bindande verkan avstå från sina rättigheter enligt tvingande lagstiftning efter uppkommen tvist, men inte före.⁴⁴ Detsamma anses gälla exempelvis 3 kap. AvtL:s tvingande verkan.⁴⁵ Man brukar därvidlag tala om att

---

³⁸ Se Svensson (2012) s. 408 f.

³⁹ Ibid. s. 413 f.

⁴⁰ Se Larsson (1980) s. 593.

⁴¹ Se Arvidsson m.fl. (2020) s. 275 ff.

⁴² Ibid. s. 277 f.

⁴³ Se Larsson (1980) s. 593.

⁴⁴ Se Arvidsson m.fl. (2020) s. 276.

⁴⁵ Se Grönfors och Dotevall (2018) under 3 kap.

regleringen är förhandstvingande, men inte efterhandstvingande.⁴⁶ Motsatsvis följer att den tvingande verkan även kan vara strikt, i bemärkelsen att viss tvingande lagstiftning inte kan avtalas bort vare sig till förmån för ena parten, eller från och med en viss tidpunkt.⁴⁷

3.4 EU-rättens inflytande

En särskilt betydelsefull roll vad gäller den tvingande skyddslagstiftningen på civilrättens område har EU spelat. I synnerhet har det handlat om initierande av tvingande skyddslagstiftning till förmån för konsumenter.⁴⁸ Så sent som 2019 antogs tre EU-direktiv på konsumenträttens område⁴⁹, som hade till syfte att stärka konsumentskyddet och vidare harmonisera regelverket på området. Detta fick bland annat till följd att en ny svensk konsumentköplag antogs.⁵⁰

Några av de mer omdebatterade lagstiftningsakterna är harmoniseringsdirektiven 2011/83/EU om konsumenträttigheter, som bland annat reglerar avtal om distansförsäljning och avtal som ingås utanför fasta affärslokaler⁵¹ och 93/13/EEG om oskäliga villkor i konsumentavtal.⁵²

---

⁴⁶ Se Westberg (2021) s. 96.

⁴⁷ Se Larsson (1980) s. 593.

⁴⁸ Se Flodgren (2016) s. 31.

⁴⁹ Direktiv (EU) 2019/771 om vissa aspekter på avtal om försäljning av varor, Direktiv (EU) 2019/770 om vissa aspekter på avtal om tillhandahållande av digitalt innehåll och digitala tjänster, Direktiv (EU) 2019/2161 vad gäller bättre upprätthållande och modernisering av unionens konsumentskyddsregler.

⁵⁰ Se Harding och Ersson (2022) s. 31.

⁵¹ Direktivet ersatte dir. 85/577/EEG.

⁵² Se Bernitz (2019) s. 697.

4 Processrättslig dispositivitet

4.1 Allmänt om dispositiva tvistemål

Som utgångspunkt går skiljelinjen mellan dispositiva och indispositiva tvistemål i den civilrättsliga förfoganderätt som parterna besitter, eller inte besitter, över tvisteföremålet.⁵³ Huruvida ett mål aktualiserar tvingande civillagstiftning kan således vara en fingervisning beträffande dess status som dispositivt eller indispositivt. Någon undantagslös jämförelse låter sig emellertid inte göras eftersom det inte råder fullständig överensstämmelse mellan civil- respektive processrättslig dispositivitet. Det faktum att en civilrättslig tvist aktualiserar tvingande regler innebär alltså inte per automatik att tvisten ska klassificeras som indispositiv.⁵⁴

De dispositiva tvistemålen präglas i hög utsträckning av dispositionsprincipen, medan de indispositiva målen i större utsträckning styrs av officialprincipen. RB:s terminologi för att markera ett måls (in)dispositivitet är “sak varom förlikning är/inte är tillåten”. Till skillnad från vad som gäller i dispositiva mål⁵⁵, kan domstolen i indispositiva mål till viss del grunda dom på rättsfakta som inte har åberopats av part (17 kap. 3 § p. 2 RB)⁵⁶ och ex officio inhämta egen bevisning (35 kap. 6 § RB). Parterna besitter heller inte möjligheten att binda domstolen av erkännanden och medgivanden (35 kap. 3 § st. 2 RB).⁵⁷

En måltyps status som indispositiv motiveras normalt av det föreligger ett allmänt intresse som samhället anses bära skydda⁵⁸ och att officialplikten tar

---

⁵³ Se Westberg (2021) s. 95.

⁵⁴ Se Westberg (2021) s. 95; Boman (1964) s. 67.

⁵⁵ Se avsnitt 5.2.

⁵⁶ Se Ekelöf, Edelstam och Pauli (2019) s. 144.

⁵⁷ Se Ekelöf och Edelstam (2002) s. 61.

⁵⁸ Se Ekelöf, Edelstam och Pauli (2019) s. 144.

sikte på frågan hur saken ska avgöras.⁵⁹ Till de strikt indispositiva målen hänförs bland andra fastighetsbildningsmål och familjerättsliga statusprocesser.⁶⁰ Det sistnämnda inkluderar äktenskapsmål, de så kallade faderskapsmålen, vårdnads mål och umgänges mål.⁶¹ Utöver detta har HD i NJA 2000 s. 435 I och II fastslagit att vissa immaterialrättsliga mål som rör intrång i ensamrätt ska anses vara indispositiva.

Beträffande de dispositiva målen anses följaktligen som utgångspunkt i princip alla förmögenhetsrättsliga och kommersiella mål utgöra sådana, med hänvisning till att målen huvudsakligen aktualiserar dispositiva civilrättsliga regler⁶², alternativt förhandstvingande indispositiva regler⁶³, vilka parterna fritt disponerar avtala bort med stöd av avtalsfrihetens princip.⁶⁴

Även om RB är kategorisk i sin uppdelning av mål varom förlikning är, respektive inte är, tillåten manar verkligheten till viss modifiering. Till framställningen kan således läggas ytterligare två måltyper: blandade mål och dispositiva mål med indispositiva moment. De blandade målen kännetecknas av att vissa frågor inom ramen för processen är helt dispositiva, medan andra frågor är helt indispositiva; frågor av båda slag handläggs således i samma rättegång.⁶⁵ Som exempel härpå kan anföras då äktenskapskillnads- och underhållsfrågor handläggs i samma process. För att underlätta tillämpas då de indispositiva förfarandereglerna i förhållande till båda frågorna.⁶⁶ Vad gäller de dispositiva målen med inslag av indispositiva moment kännetecknas de av att de visserligen är dispositiva⁶⁷, men att det förekommer en omständighet av indispositiv natur, ett så kallat officialfaktum, som rätten har att beakta ex officio, förutsatt att det utgör del av processmaterialet.⁶⁸

---

⁵⁹ Jfr avsnitt 2.2.

⁶⁰ Se Ekelöf och Edelstam (2002) s. 59.

⁶¹ Se Ekelöf och Edelstam (2002) s. 62 f.; NJA 1951 s. 821 beträffande umgängesrätt.

⁶² Se Westberg (2021) s. 97.

⁶³ Se Ekelöf och Edelstam (2002) s. 64.

⁶⁴ Se Westberg (2021) s. 97.

⁶⁵ Se Lindblom (1984) s 793.

⁶⁶ Se Ekelöf och Edelstam (2002) s. 64.

⁶⁷ Se NJA 1986 s. 205.

⁶⁸ Se Ekelöf och Edelstam (2002) s. 64 f.

4.2 Parternas roll i den dispositiva processen

4.2.1 Åberopsbördan

I dispositiva tvistemål får dom inte grundas på omständighet som part inte har åberopat till grund för sin talan. Domen får inte grundas på andra *rättsfakta* än de som åberopats av part. Bevis- och rättstillämpningsfakta faller således utanför den så kallade åberopsbördan.⁶⁹ Det innebär att det i princip åligger part att utforma sin talan på ett sådant sätt att dennes åberopanden av rättsfakta korresponderar mot samtliga rekvisit i den civilrättsliga regel som anses vara tillämplig på tvisten, vid äventyr att denne kan förlora målet. Detta är en följd av dispositionsprincipen och innebär att parterna står risken för att domaren inte får möjlighet att döma över samtliga relevanta rättsfakta.⁷⁰ Som utgångspunkt gäller alltså att alla rättsfakta som part vill lägga till grund för sin talan ska åberopas, oavsett om de motsvarar bifallsvillkoren i en civilrättslig regel av dispositiv eller tvingande karaktär.⁷¹ Den tvingande verkan är nämligen ofta begränsad till det förprocessuella civilrättsliga stadiet.⁷² Exempel därpå är indispositiv reglering av förhandstvingande karaktär som nämnts i avsnitt 3.3. För att tvingande lagstiftning ska anses vara tillämplig på tvisten krävs alltså i princip att part uppmärksammar domstolen på det genom att åberopa rättsfakta som svarar mot innehållet i en indispositiv civilrättslig regel. HD fastslog vidare i NJA 2019 s. 802 att dom som meddelas i strid med reglerna kring åberopsbördan normalt medför att domstolen har begått ett grovt rättegångsfel.

4.3 Domstolens dömande verksamhet

4.3.1 Allmänt

---

⁶⁹ Se Boman (1964) s. 46.

⁷⁰ Se Westberg (2021) s. 344.

⁷¹ Se Boman (1964) s. 56.

⁷² Se Fitger m.fl. (2022) under fjärde avd. Om rättegången i underrätt. I. Om rättegången i tvistemål.

Inom ramen för officialprincipen finns ett visst syfte att skilja mellan domstolens möjligheter och skyldigheter att *ex officio beakta* tvingande civilrätt och att *vägleda eller upplysa* part om att omständigheter som kan aktualisera tillämpning av tvingande civilrätt föreligger. Det förstnämnda kan hänföras till domstolens dömande verksamhet och det andra till dess materiella processledningsverksamhet.

4.3.2 Officialplikten

4.3.2.1 Officialfakta

Den ovan angivna officialplikten spelar störst roll i förhållande till målen av blandad karaktär.⁷³ Det rör sig om blandade mål respektive dispositiva mål med indispositiva moment. De blandade målen vållar inte några allvarigare bryderier, sedan de indispositiva förfarandereglerna därvid blir tillämpliga i sin helhet.⁷⁴

Indispositiva moment (officialfakta) utgör inslag i mål som i övrigt är dispositiva och bör uppmärksammas *ex officio* av rätten.⁷⁵ Anledningen härtill är att vissa tvingande civilrättsliga regler anses inte böra kunna åsidosättas under tvist.⁷⁶ Det kan röra sig om skenprocesser över tvisteföremål som parterna inte förfogar över som förs i illojalt syfte⁷⁷, och rättsordningens medverkan därtill skulle ge en felaktig bild av rättsläget.⁷⁸ Genom NJA 1986 s. 205 fastslog HD att hänsyn till allmänna intressen och tredje man kan göra sig gällande på ett sådant sätt att parterna inte förfogar över tvisteföremålet i dess helhet, varför iakttagande *ex officio* av de indispositiva momenten är påbudet. Genom NJA 2021 s. 272 fastslog HD dessutom att indispositiva moment som åberopas som nya omständigheter i högre rätt inte träffas av förbudet däremot enligt 50:25 st. 3 RB. Domstolen anses emellertid böra informera

---

⁷³ Se avsnitt 4.1.

⁷⁴ Se avsnitt 4.1.

⁷⁵ Se Ekelöf och Edelstam (2002) s. 64.

⁷⁶ Se Boman (1964) s. 67.

⁷⁷ *Ibid.* s. 55.

⁷⁸ Se Ekelöf och Edelstam (2002), s. 65.

parterna för det fall att den avser lägga ett indispositivt moment till grund för domen, i syfte att ge parterna möjlighet att framföra sina synpunkter därpå.⁷⁹

4.3.2.2 Indispositiv rätt till skydd för svagare part

Även om officialplikten åtminstone till del kan motiveras av att samhället anses böra skydda endera av parterna, anses tvingande regler som huvudsakligen syftar till att – under det förprocessuella stadiet – skydda endast en av parterna i en tvist mellan enskilda, inte böra beaktas ex officio av domstolen. Ledning anses kunna sökas i hur förhållandet mellan parterna gestaltar sig utanför rättegången. Det inbegriper att stora delar av den tvingande civilrättsliga skyddslagstiftning till skydd för svagare part som omnämns i avsnitt 3.2 som utgångspunkt inte ska beaktas ex officio av domstolen. Hit hänförs exempelvis delar av konsumenträtten, som anses vara endast utomprocessuellt tvingande.⁸⁰ Det faktum att regeln är uppställd i parts intresse, och att parterna förfogar över tvisteföremålet i sådan utsträckning att de, på grund av den tvingande regelns begränsat förhandstvingande verkan, kan förlikas däröver, anses alltså motivera att det rör sig om utomprocessuellt tvingande lagstiftning.⁸¹

4.3.3 EU-rättens inflytande

Som nämnts i avsnitt 3.4 har EU spelat en viktig roll beträffande tvingande skyddslagstiftning till förmån för en svagare part. Även på det civilprocessuella området har EU gjort ett viktigt avtryck, inte minst vad gäller krav på nationella domstolars iakttagande av EU-rätten ex officio. Det motiveras av EU:s intresse av en enhetlig och konsekvent tolkning och tillämpning av EU-rätten i hela unionen. *Principen om lojalt samarbete* framgår redan av art. 4.3 FEU, med innebörden att medlemsstaterna åtar sig att vidta alla lämpliga åtgärder för att tillgodose att de skyldigheter som följer av fördragen eller unionens rättsakter fullgörs.⁸²

---

⁷⁹ Se NJA 1997 s. 825.

⁸⁰ Se Fitger m.fl. (2022) under fjärde avd. Om rättegången i underrätt. I. Om rättegången i tvistemål.

⁸¹ Se Ekelöf och Edelstam (2002) s. 64.

⁸² Se Arvidsson m.fl. (2020) s. 247 f.

Principen om lojalt samarbete kompletteras på civilprocessrättens område av de så kallade likvärdighets- och effektivitetsprinciperna. Likvärdighetsprincipen innebär att då det föreligger en jämförbar nationell situation ska det prövas om likvärdighet föreligger mellan möjligheterna att åberopa nationella respektive EU-rättsliga rättigheter. Effektivitetsprincipen ger uttryck för ett krav på en enhetlig tillämpning av EU-rätten. Det får inte vara omöjligt eller orimligt svårt att göra gällande EU-rättsliga regler, och den nationella processrätten ska bidra till förverkligandet av EU-rätten.⁸³

Det innebär i praktiken att nationella processrättsliga bestämmelser kan behöva åsidosättas eller underkännas för att ge den materiella EU-rätten ett reellt och effektivt genomslag.⁸⁴ Även om EU-rättens inflytande på dispositiva tvister i allmänhet genom EUD:s praxis inte synes vara omfattande⁸⁵, kan EU-rättens påverkan på civilprocessen inom rättsområden där EU har utvecklat den materiella civilrättsliga skyddslagstiftningen till förmån för svagare parter anses vara ingripande.⁸⁶

Ett exempel på dess betydande verkan är utgången i EUD:s mål C-227/08 ”*Eva Martín*”⁸⁷. Efter att en spansk konsument A inte informerats om sin rätt till hävning enligt då gällande dir. 85/577/EEG⁸⁸, slog EUD fast att konsumentskyddet är ett sådant allmänt intresse som kan fordra domstolens handlande ex officio. Så ansågs vara fallet beträffande beaktandet av omständigheten att konsumentens rätt till information åsidosatts. Dessutom ansåg EUD att en lämplig följd därav var att avtalet ex officio ogiltigförklarades, trots att konsumenten inte åberopat detta. EUD betonade emellertid att konsumentens önskan att låta avtalet bestå likaledes skulle beaktas.⁸⁹ Vidare ansåg EUD i mål C-32/12 ”*Duarte Hueros*” att nationell domstol kunde vara skyldig att ex officio pröva om en konsument var berättigad till prisavdrag när förutsätt-

---

⁸³ Se Arvidsson m.fl. (2020) s. 251.

⁸⁴ Ibid s. 251.

⁸⁵ Se mål C-430/93 van Schijndel och van Veen ECLI:EU:C:1995 I-04705.

⁸⁶ Tvistlösning i affärsrätten, s. 258-259.

⁸⁷ Se även mål C-377/14 Radlinger och Radlingerová ECLI:EU:C:2016:283.

⁸⁸ Numera dir. 2011/83/EU om konsumenträttigheter.

⁸⁹ Se Sunnqvist (2010) s. 162 f.

ningar för hävning inte förelåg. Samma bedömning har gjorts avseende exempelvis nationella domstolars skyldighet till ex officio-beaktande av avtalsvilkors oskälighet enligt avtalsvilkorsdirektivet (93/13/EEG).⁹⁰

Även om svensk nationell praxis på området saknas har i doktrin förespråkats olika meningar beträffande EU-rättens faktiska inverkan på den svenska processuella autonomin. Bernitz anför att EUD:s praxis inte kan tolkas på annat sätt än att nationell domstol i konsumenträttsliga fall har en utvidgad skyldighet att ex officio beakta tvingande civilrättslig reglering för att säkerställa den materiella EU-rättens efterlevnad.⁹¹ Sunnqvist pekar å sin sida på oklarheter och inkonsekvens i EUD:s praxis beträffande i vilken utsträckning nationell domstol har en skyldighet, respektive möjlighet, att ex officio beakta sådana omständigheter. Det senare skulle innebära ett visst utrymme för medlemsstaterna att i processuellt hänseende skönsmässigt säkerställa att den materiella tvingande EU-rätten efterlevs. Därvid skulle det möjligen, som Sunnqvist påpekar, vara tillräckligt att säkerställa efterlevnaden genom domstolens materiella processledningsansvar.⁹²

4.4 Domstolens processledande verksamhet

4.4.1 Materiell processledning

Utöver möjligheten för domstolen att ex officio lägga omständigheter som inte åberopats av part till grund för sin dom, innehar domstolen inom ramen för officialprincipen en skyldighet att materiellt processleda parterna. Fråga är i vilken utsträckning det kan ske under en dispositiv tvist i syfte att uppmärksamma part på omständigheter som, om de åberopas, kan aktualisera tillämpning av tvingande civilrätt.⁹³

---

⁹⁰ Se Bernitz (2019) s. 692.

⁹¹ Ibid. s 692.

⁹² Se Sunnqvist (2010) s. 167 f.

⁹³ Se Westberg (2021) s. 161.

Det materiella processledningsansvaret ska inte förväxlas med det formella dito. Domarens formella processledande funktion är av handläggande karaktär och består i att verka för att de förfaranderegler som präglar tvisteprocessen efterlevs.⁹⁴ Det materiella processledningsansvaret kommer istället till uttryck genom 42 kap. 8 § och 43 kap. 4 § RB och gör sig således gällande under förberedelsefasen såväl som under huvudförhandling⁹⁵, även om materiell processledning under huvudförhandlingen bör begränsas till de absoluta undantagsfallen⁹⁶. Bestämmelserna ålägger rätten att, utefter målets beskaffenhet, genom frågor och påpekanden avhjälpa otydligheter och ofullständigheter i parternas framställningar i syfte att klarlägga tvistefrågorna för att förutsättningar för att avgöra målet efter parternas intentioner ska finnas.⁹⁷ Den materiella processledningens räckvidd är mycket omdebatterad i doktrin på grund av den ofrånkomliga risken för jäv.⁹⁸

Den materiella processledningen ska ske allt efter målets beskaffenhet, vilket alltså är den centrala aspekten beträffande omfattningen av domstolens processledning. Hänsyn ska bland annat tas till om det rör sig om en dispositiv eller indispositiv tvist.⁹⁹ Dispositionsprincipens inflytande över de dispositiva målen medför att den materiella processledningen i princip ska begränsas till att klarlägga vad parterna vill yrka, vilka omständigheter de vill åberopa och vilken bevisning de vill lägga fram.¹⁰⁰ Av motiven framgår emellertid att en bedömning ska göras utifrån omständigheterna i det enskilda fallet.¹⁰¹ I doktrin har anförts att rättsfaktum till grund för talan som utgör del av processmaterialet men som försummats åberopas av part torde kunna påbjuda domarens ingripande utan större betänkligheter.¹⁰² Däremot anses utrymmet för att uppmärksamma part på att en alternativ grund som inte framgår av processmaterialet föreligger vara litet.¹⁰³ Att utöva den materiella processledningen i

---

⁹⁴ Ibid s. 161.

⁹⁵ Ibid. s. 354.

⁹⁶ Se Boman (1964) s. 33; Jfr NJA 2018 s. 1062, p. 12.

⁹⁷ Se Westberg (2021) s. 354.

⁹⁸ Ibid. s. 161.

⁹⁹ Se Prop. 86/87:89 s. 196.

¹⁰⁰ Ibid. s. 105 f.

¹⁰¹ Ibid. s. 196.

¹⁰² Se Boman (1964) s. 33 f.

¹⁰³ Ibid. s. 38.

det läget på sådant sätt att part uppmärksammas på en omständighet som skulle kunna aktualisera tillämpningen av en, till dennes förmån, tvingande civilrättslig regel förefaller således inte i allmänhet vara förenligt med 42 kap. 8 § och 43 kap. 4 § RB.

Samtidigt ska en bedömning utifrån omständigheterna i det enskilda fallet göras, och även andra omständigheter, som exempelvis huruvida parterna processar med stöd av ombud eller inte, ska beaktas.¹⁰⁴ Därvidlag framhålls i motiven att den omständigheten att målet aktualiserar tvingande lagstiftning till förmån för en svagare part kan inverka på processledningens omfattning. Som exempel omnämns att domarens frågerätt torde inträda då den svagare parten försummat att åberopa relevanta rättsfakta enligt en sådan tvingande civilrättslig regel, i syfte att utröna om det är i linje med partens vilja. Det synes eventuellt ge stöd för ett undantag i dessa fall från den huvudregel som nämnts ovan beträffande möjligheten till processledning avseende omständigheter som alls inte framgår av processmaterialet. Samtidigt betonas att motpartens intressen alltjämt gör sig gällande även i dessa fall.¹⁰⁵

Dessutom synes finnas en utbredd uppfattning i doktrin att det EU-rättsliga effektivitetskravet *åtminstone* torde medföra ett utvidgat materiellt processledningsansvar i exempelvis konsumenträttsliga mål, för att tillgodose att den materiella EU-rätten efterlevs.¹⁰⁶ Härom råder emellertid viss oenighet beträffande huruvida materiell processledning utgör en tillräcklig garanti för efterlevnad av de unionsrättsliga förpliktelseerna.¹⁰⁷

---

¹⁰⁴ Se Prop. 86/87:89 s. 196.

¹⁰⁵ Ibid. s. 106.

¹⁰⁶ Se Björling (2022) s. 233; Sunnqvist (2010) s. 169.

¹⁰⁷ Se Björling (2022) s. 238.

5 Analys

5.1 Allmänt

Genom undersökningen har huvudsakligen tre omständigheter av betydelse för officialprincipens förhållande till dispositionsprincipen i dispositiva tvistemål som aktualiserar tvingande civilrätt identifierats: den civilrättsliga regelns skyddssyfte, omfattningen av regelns tvingande verkan i tid och rum och EU-rättens påverkan.

5.1.1 Huvudregeln

Dispositionsprincipen är som utgångspunkt dominerande för den dispositiva processen. Åberopsbördan ger dispositionsprincipen praktisk mening och i linje därmed ska enligt huvudregeln alla omständigheter som part vill lägga till grund för dennes talan åberopas, oavsett deras civilrättsliga status som dispositiva eller tvingande. Den civilrättsliga statusen är förprocessuell och det råder inte absolut samstämmighet med den processuella statusen. I allmänhet får således inte domstolen ex officio beakta omständigheter på grund av att de är av civilrättsligt tvingande natur. Det torde konstituera grovt rättegångsfel (NJA 2019 s. 802). Som utgångspunkt begränsar dispositionsprincipen således officialprincipens tillämpningsområde i dispositiva tvistemål, även när omständigheter som kan utlösa tvingande civilrätt föreligger.

5.1.2 Skyddssyftet

Motsatsvis begränsar officialprincipen i viss utsträckning parternas dispositionsfrihet, så även i dispositiva mål. Det skyddssyfte som en tvingade civilrättslig regel är uppställt av hänsyn till synes ha ett avgörande inflytande över officialprincipens räckvidd därvidlag.

Då civilrättsligt tvingande lagstiftning är uppställd av hänsyn till allmänna intressen eller tredje man, tycks den i processuellt hänseende utgöra officialfakta som ska beaktas av domstolen ex officio. I de fallen är parternas dispositionsfrihet helt avskuren med avseende på det indispositiva momentet, men i övrigt oinskränkt. Det som synes vara avgörande för huruvida en tvingande

civilrättslig regel ska likställas med ett officialfaktum är just huruvida förfogandet däröver implicerar följdverkningar för tredje man eller påverkar allmänna intressen. Det synes alltså råda identitet mellan civilrättsligt tvingande reglering som skyddar tredje mans eller allmänna intressen och officialfakta. Detta får sägas vara naturligt. Det som utmärker dispositiva tvistemål är som utgångspunkt att parterna har en civilrättslig förfoganderätt över tvisteföremålet. Om en dispositiv tvist har direkt påverkan på tredje mans rättssfär saknar parterna fullständig förfoganderätt över tvisteföremålet, med konsekvensen att den delen utgör ett indispositivt moment. Det förefaller egentligen vara uppenbart att två parter inte genom ett avtal som inbegriper ett civilrättsligt ogiltigt förfogande över tredje mans rättssfär inom ramen för en dispositiv tvist kan få avtalet sanktionerat av rättsordningen.

Av praxis och doktrin framgår emellertid inte vad som avses med ”allmänna intressen”, vilket möjligen kan ifrågasättas ur rättssäkerhetssynpunkt. Att en omständighet i processrättsligt hänseende kvalificeras som ett indispositivt moment inbegriper ju centrala processrättsliga skillnader beträffande parternas möjligheter att förfoga över tvisten, vilket även potentiellt kan påverka utgången av målet (NJA 1986 s. 205). I en mening skulle alla tvingande civilrättsliga regler kunna anses vara uppställda av hänsyn till allmänna intressen, sedan lagstiftaren beslutat att reglerna inte ska kunna åsidosättas. En så pass vidsträckt tolkning låter sig emellertid troligen inte göras, eftersom det skulle innebära att alla tvingande civilrättsliga regler utgör officialfakta, i strid med den rättsuppfattning som finns i praxis och doktrin.

Som utgångspunkt motiverar inte det faktum att en regel är uppställd till skydd för en svagare part någon annan bedömning än enligt huvudregeln, vilket har att göra med dess begränsat tvingande verkan.

5.1.3 Tvingande verkans omfattning

Den civilrättsliga lagstiftning som syftar till att skydda allmänna intressen eller tredje man får antas normalt inte vara begränsat förhandstvingande, eftersom parterna inte heller efter uppkommen tvist tillåts inkräkta på tredje mans rättssfär.

För tvingande civilrätt i allmänhet, och sådana tvingande regler uppställda till skydd för en svagare part spelar däremot omfattningen av den tvingande verkan en avgörande roll. Som utgångspunkt ska följaktligen tvingande civillagstiftning som är uppställd till skydd endast för en (svagare) part inte ges processrättsligt indispositiv status. Det motiveras av reglernas begränsat förhandstvingande karaktär. Part som är skyddad av en tvingande regel uppställd i dennes intresse kan ju i regel tillvarata sitt intresse om han uppfattar att en överträdelse av en sådan regel har skett, genom att åberopa rättsfaktum till grund för en sådan talan under tvist. Detta är en möjlighet som tredje man normalt saknar, vilket motiverar olika bedömningar av de olika skyddssyftena.

Trots detta går det i och för sig att föreställa sig situationer då tvingande skyddslagstiftning i denna bemärkelse visserligen kränkts, men där process inleds avseende något annat (exempelvis ett avtalsbrott) som inte hänför sig till den tvingande regleringen, varför rättsfakta som hade aktualiserat tillämpning därav inte heller åberopas, kanske för att part är ovetande om den tvingande regelns tillämplighet. Tydligt ska rätten normalt inte heller i de sammanhangen beakta omständigheten ex officio. Problemet torde huvudsakligen aktualiseras när part processar utan ombud.

5.1.4 EU-rättens påverkan

EU-rättens påverkan på den nationella processuella autonomin synes däremot utvidga domstolens möjlighet att ex officio beakta tvingande civilrättslig skyddslagstiftning till skydd för svagare part, av hänsyn till kravet på effektivitet och likvärdighet beträffande den materiella EU-rättens genomslag på nationell nivå. Det kan noteras härvidlag att det alltså egentligen rör sig om ett krav på att det inte får vara omöjligt eller orimligt svårt att göra gällande EU-rättsliga *materiella* regler som kan tvinga nationella domstolar till avsteg från *processrättsliga* regler.

Genom EUD:s praxis har fastslagits att tvingande skyddslagstiftning till förmån för svagare part, exempelvis på konsumenträttens område, utgör ett sådant allmänt intresse att domstolen har att ex officio säkerställa regelverkets efterlevnad. Frågan är om det för svenskt vidkommande till och med ska anses innebära en utvidgning av kategorin indispositiva regler med skyddssyftet ”allmänna intressen” som ska beaktas ex officio som officialfakta.

I doktrin har anförts olika perspektiv på säkerställandet av tillgodeendets av den materiella EU-rättens effektiva och reella genomslag i enlighet med effektivitetsprincipen. Den mest framträdande uppfattningen tycks emellertid vara att den svenska dispositionsprincipen i exempelvis konsumentmål är oförenlig med kravet på ett effektivt förverkligande av den materiella EU-rätten, och att officialprincipen därvidlag behöver inta en mer framskjuten position, exempelvis genom att den tvingande skyddslagstiftningen faktiskt regelmässigt uppmärksammas ex officio i de fallen. Som ett alternativ därtill har anförts ett utvidgat materiellt processledningsansvar i fall där tvingande skyddslagstiftning till förmån för svagare part aktualiseras.

5.1.5 Materiell processledning som alternativ

Materiell processledning ska ske efter målets beskaffenhet och med stor försiktighet i dispositiva tvistemål. Som utgångspunkt ska sådan endast företas i syfte att klarlägga parts yrkanden och åberopanden av rättsfakta och bevisning. Eftersom möjligheten till processledning i syfte att uppmärksamma part på förekomsten av en alternativ grund som inte framgår av processmaterialet är litet, synes den materiella processledningen i regel sakna betydelse för officialprincipens räckvidd i detta avseende. Även här gör sig däremot omsorgen om svagare part gällande, genom att möjligheten till materiell processledning av motiven att döma förefaller vara utvidgad. Ifall EU-rättens inflytande däremot ska tillmätas sådan betydelse att tvingande skyddslagstiftning till förmån för svagare part ska uppmärksammas ex officio, saknar detta givetvis betydelse i praktiken.

Den materiella processledningen saknar egentligen betydelse överhuvudtaget i förhållande till officialfakta, eftersom parterna antagligen ofta känner till förekomsten av den indispositiva regleringen, men medvetet bortser från den

eftersom den inte ligger i deras intresse. Det ska dock erinras om att domstolen är skyldig att uppmärksamma parterna på att ett officialfaktum kan läggas till grund för domen, och ge dem möjlighet att framföra sina synpunkter därpå (NJA 1997 s. 825).

Käll- och litteraturförteckning

Offentligt tryck

Prop. 86/87:89

Prop. 2007/08:135

Litteratur

Andersson, Jan (1999), *Legala förbud och ogiltighet – en teleologisk studie*, Tidsskrift for Rettsvitenskap, s. 533-563

Arvidsson, Niklas & Nyström, Birgitta & Westberg, Peter (2020), *Tvistlösning inom affärsrätten*, 1 uppl., Norstedts juridik

Beckman, Lars K. & Bäärnhielm, Mauritz & Cederlöf, Joakim & Gerleman, Erik & Hermansson, Magnus & Larsson, Nils & Lindberg, Magnus & Millqvist, Göran & Synnergren, Stieg (2019), *Jordabalken*, Norstedts Juridik (2019-01-24)

Bernitz, Ulf (2019), *Oklarhetsregeln och oskäligen avtalsvillkor: ny rättsutveckling för konsumentavtal*, SvJT 2019 s. 679

Björling, Erik (2022), *Tvistlösningens normativitet: Konsumentprocess i tre varianter*, SvJT 2022 s. 230

Boman, Robert (1964), *Om åberopande och åberopsbörda i dispositiva tvistemål*, Norstedt och söners förlag

Ekelöf, Per Olof & Edelstam, Henrik & Pauli, Mikael (2019), *Rättegång, andra häftet*, 9 uppl., Norstedts Juridik

Ekelöf, Per Olof & Edelstam, Henrik (2002), *Rättegång, första häftet*, 8 uppl., Norstedts Juridik

Fitger, Peter & Sörbom, Monika & Eriksson, Tobias & Hall, Per & Palmkvist, Ragnar & Renfors, Cecilia (2022), *Rättegångsbalken*, Norstedts juridik (2022-12-09, JUNO)

Flodgren, Boel (2016), *Civilrätten i ett framtidsperspektiv*, SvJT 100 år (festskrift) s. 23

Grönfors, Kurt & Dotevall, Rolf (2018), *Avtalslagen*, Norstedts Juridik (2018-09-11)

Harding, Rebecka & Ersson, Anna (2022), *Skärpta konsumentregler*, Ny Juridik 2:22

Kleineman, Jan (2018), 'Rättsdogmatisk metod' i Nääv, Maria & Zamboni, Mauro (red.) (2018), *Juridisk metodlära*, 2 uppl., Studentlitteratur

Larsson, Sven (1980) *Dispositionsprinciper och dispositiva regler*, SvJT s. 577

Lindblom, Per Henrik (1984), *Tes, antites och syntes – perspektiv på processrätten*, SvJT 1984 s. 785

Sunnqvist, Martin (2010), *Allmän domstols officialprövning, materiella processledning och upplysande verksamhet i konsumenttvister*, JT 2010/11 s. 162

Svensson, Ola (2012), *Avtalsfrihet och rättvisa – En rättsfilosofisk studie*, Juristförlaget i Lund

Westberg, Peter (2021), *Civilrättskipning 1*, 3 uppl., Norstedts Juridik

Rättsfallsförteckning

Sverige

NJA 1997 s. 825

NJA 1986 s. 205

NJA 2018 s. 1062

NJA 2021 s. 272

Europeiska unionens domstol

Mål C-430/93 ”*van Schijndel och van Veen*” ECLI:EU:C:1995 I-04705

Mål C-227/08 ”*Eva Martín*” ECLI:EU:C:2009:792

Mål C-32/12 ”*Duarte Hueros*” ECLI:EU:C:2013:637

Mål C-377/14 ”*Radlinger och Radlingerová*” ECLI:EU:C:2016:283